

Олена ТАРАН

НАРОДОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КАБІNETУ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. ХВ. ВОВКА ВУАН (1921–1934 рр.)

Період «українізації» в українській історії – час нетривалого розквіту української гуманітарної науки загалом та етнології зокрема. Саме в 20-ті роки ХХ ст. плідно працювали наукові центри та осередки на місцях з проблем вивчення традиційної української культури та побуту: Етнографічна комісія ВУАН, Кабінет примітивної культури кафедри історії України, Кабінет музичної етнографії, Краєзнавча комісія, Всеукраїнське етнографічне товариство. Одне з провідних місць у цьому контексті займав Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка.

Музей (Кабінет) Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка було засновано 29 березня 1921 року на Спільному зібранні Української АН. Так, у протоколі говориться: «Постановлено заснувати при УАН у безпосередньому віданні Спільного зібрання «Музей антропології та етнології ім. Хв. Вовка»¹. Керівником новоствореної інституції став Олександр Алешо (учень Ф. Вовка по С.-Петербурзькому університету), а його першими співробітниками Анатоль Носов (також учень Ф. Вовка), Антін Онищук², Лідія Шульгіна, Євген Дзбановський, Юрій Павлович, Дмитро Демуцький, Іван Чикаленко, згодом – Максим Ткач. Музей розміщувався в будинку ВУАН на бульварі Шевченка (колишня 1-а гімназія), пізніше Музеєві було відведене приміщення на території Києво-Печерської лаври, яка 1926 року була оголошена Державним Культурно-історичним заповідником.

За статутом Академії наук керівник Музею як академічної установи мав право дорадчого голосу на засіданнях Президії ВУАН.

Нова структурна одиниця Академії наук була поділена на три відділи: антропології, етнології та передісторії (археології), одночасно було організовано наукову бібліотеку, архів та фотолaboratorію, що мала стати ілюстрованим фондом як для безпосередньої наукової роботи, так і для підготовки та публікації етнологічної літератури. На думку фундаторів, Кабінет мав стати першою інституцією в Україні, що мала б статус та рівень таких закладів, як L'École d'Anthropologie (Антропологічна школа) в Парижі, Royal

Anthropological Institute (Королівський антропологічний інститут) у Лондоні, Bureau of Ethnology (Етнологічне бюро) у Вашингтоні, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology (Музей археології та етнології Пібоді) в Кембриджі³.

Основу Музею Антропології та Етнології склали наукова спадщина Ф. Вовка⁴ (архів, а також домашня бібліотека, що містила книги з антропології, археології, історії, етнографії, фольклору та колекції доісторичних (археологічних) артефактів та амулетів). Комісія з вироблення статуту Академії вживала заходів для перевезення цього коштовного майна з Петрограда до Києва, але військово-політична ситуація, що склалася на україно-більшовицькому фронті, стала тому на перешкоді. 1920 року Олександрові Алеші вдалося перевезти наукову спадщину свого вчителя на батьківщину до Києва.

31 березня 1922 р. з технічних причин було скорочено штат співробітників до чотирьох осіб та змінено назву закладу на Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Керівником Кабінету став А. З. Носов⁵.

Кабінет мав на меті видання трьох серій: 1) матеріалів до антропології України; 2) щоквартального бюлетеня Кабінету; 3) методичних програм для збирання етнографічних матеріалів.

Після реорганізації Кабінет Антропології та Етнології складався з таких структурних одиниць: спеціальної антропології, передісторії (палеоетнології), етнології та пам'яткового відділу.

1923 року антропологічний відділ готував підручник з фізичної антропології: «Основи анатомічної антропології», що мав вийти друком 1924 року, але так і не побачив світ⁶.

З 1926 р. відділ антропології Кабінету Антропології та Етнології було виділено в окремий Кабінет Антропології, завданням якого стали дослідження фізичних (анатомічних) варіацій населення України різного віку, статі, професій, популяризація антропологічних знань, науково-педагогічна праця, пов'язана з керуванням гуртком молоді при Кабінеті з метою набуття слухачами практичних знань з антропологічних дисциплін (керівник – А. Носов).

Центральним друкованим органом відділу антропології став науковий збірник Кабінету ім. Ф. Вовка «Антропологія. Річник Кабінету», який виходив протягом 1927–1932 років у Києві. Щорічник мав шість томів та вмщував антропологічні та археологічні роботи та розвідки працівників Кабінету. Головним редактором цього наукового часопису був учень Ф. Вовка антрополог Анатолій Носов (Анатоль Носів). Видання й розсилка щорічника дали змогу київським антропологам підтримувати науковий зв'язок не лише з аналогічними закладами

УРСР та СРСР, але й закордону, що привело до обміну науковими виданнями з університетами та дослідними центрами й інститутами Німеччини, Франції, Іспанії, Чехії, Польщі, Болгарії, Югославії, Португалії, Швеції, Данії, Норвегії, США. Ситуація різко змінилася через політичні утиски у 30-х рр.: спроба НТШ зав'язати у 1938 р. офіційні наукові відносини з українськими наддніпрянськими антропологами через керівників української АН, насамперед, О. Богомольця, залишилася без відповіді⁷.

Тут варто наголосити, що з двох пріоритетних напрямків, зазначених метою наукової діяльності Кабінету Антропології та Етнології, антропологічні дослідження велися досить мляво. Основний наголос через ряд обставин, пов'язаних з асигнуванням, ставився на етнографічне вивчення населення України, про що свідчать монографії⁸, а також листи кореспондентів, вміщені в «Антропології» та «Бюлетені Кабінету Антропології та Етнології».

За час існування Кабінету Антропології та Етнології його працівники проводили антропометричні дослідження не лише у польових умовах Дніпропетровщини, Поділля, Криму, а й на практичних заняттях із студентами археологічного інституту м. Києва⁹, а також червоноармійців однієї з дивізій, розташованої поблизу Києва. Поміри проводились за допомогою устаткування власне Кабінету та приладів Інституту Фізичного культу¹⁰.

За мету перед відділом Антропології було поставлено декілька завдань: антропометричні дослідження населення України (вікові, статеві, професійні варіації), а також «популяризація антропологічного знання»¹¹. В зв'язку з нестачею лабораторного обладнання (деякі інструменти були роздобуті 1922 року А. Носовим), матеріальних засобів для придбання потрібного обладнання, відділ не міг розгорнути свої наукові дослідження у всій повноті поставлених завдань. Ширша діяльність відкладалась на майбутнє.

Відділ систематизував велику кількість антропометричних карток, зібраних під час польових експедиційних досліджень Ф. Вовком, С. Руденком, О. Алешою, Л. Чикаленком, Е. Артюхом, М. Кондрашенком. У цьому допоміг Антропологічний кабінет Ленінградського університету, що дав змогу скопіювати з оригіналів анкет відомості вимірів 1200 українців, зібраних свого часу на початку століття Ф. Вовком та його учнями.

Негативно на науковій діяльності Кабінету Антропології позначалась нестача коштів. До 1928 року на Кабінет була виділена лише одна штатна одиниця керівника (А. З. Носов), до всього зменшилися асигнування – фінансування на науково-операційні потреби та наукове

устаткування. Якщо загальна сума на всі потреби Кабінету 1926/27 . була 2853,77 крб., то 1927/28 – вже 2235,42 крб.¹² 3 чотирьох працівників Кабінету троє працювало без оплати (керівник отримував 136 крб.; науковий співробітник, коли б він був, мав отримувати 110 крб., лаборант відповідно 100 крб.).

Незважаючи на матеріальні ускладнення, працівники Відділу Антропології проводили польові роботи – відбулись експедиції до Криму (Сімферополь – Феодосія – Коктебель – Старий Крим – Болгарщина – Кишлав – Кобурчак – Карасубазар – Сімферополь), на Маріупольщину до грецьких колоній (Маріуполь – Мангуш – Гурзуф – Маріуполь).

В результаті опрацювання польових антропометричних досліджень керівником Відділу А. Носовим став вихід «Матеріалів до антропології України. Українці Кубані», «Матеріалів до антропології України. Українці Поділля», «До антропології кримських татар», «До антропології болгарів»¹³.

А. Носів здійснював свої дослідження за методикою, здобутою на лекціях Ф. Вовка під час студіювання в Петербурзькому університеті. Оскільки дуже мало було публікацій щодо антропологічного вивчення українців, які давали б більш-менш вичерпний матеріал, не кажучи вже про все українське населення, керівник Кабінету Антропології поставив за мету собі та своїм співробітникам по відділу збір матеріалу для з'ясування антропологічного типу українського народу в цілому та в його складових елементах (антропологічне дослідження територіальних груп). Тому у вищеперахованих роботах А. Носова не порівнювались антропологічні ознаки українців з ознаками інших народів і не розглядалось питання етногенезу українців. Ця мета відкладалась на майбутнє. На жаль, через внутрішньополітичні процеси в державі, пов'язані з політичним терором, не вдалося здійснити своїх намірів співробітникам Кабінету.

Скрупульозно дослідивши подолян, А. Носів дійшов висновку, що ця група українців у своєму загальному антропологічному типі незначно відрізняється від загального типу (за Ф. Вовком), проте А. Носів зазначає, що «однорідність» українців, яку фіксує Ф. Вовк, не дає повного підтвердження в групі подільських українців, які не належать до однорідного типу. Тому відхилення, які припускає Ф. Вовк від загального типу українців (в основному в прикордонних районах) для «нечисленних кількістю осіб» у дослідженнях А. Носова відзначаються досить яскраво. Так, вищевказана група українців характеризується (за Носовим) високим зростом з домішкою низькорослих елементів («вище середнього» зросту) темною пігментацією волосся та очей з досить значною домішкою білявих

та яснооких¹⁴ («мішаним» кольором очей), брахікефалією з виразною домішкою суббрахікефальних елементів¹⁵, носовий показник схиляється більш до мезоринії (пересічний показник носа 71,26), але зі значним ухилом до лепторинії (47,0%)¹⁶ з прямим або увігнутих профілем носа.

Аналогічних висновків дійшов А. Носов, досліджуючи антропометричні ознаки українців Кубані, зібрані свого часу учнем Ф. Вовка М. Пахловим, який не встиг опрацювати та систематизувати отримані власноруч матеріали через передчасну смерть. А. Носов зазначив, що його колега проводив дослідження за прийнятою міжнародною антропометричною системою, але «в деяких випадках автор дослідів припускався відхилення»¹⁷. На підставі обстежень 256 мешканців Єйського та Кавказького відділів були отримані результати щодо темної пігментації волосся та очей (причому, за спостереженнями А. Носова, М. Пахлов не зафіксував жодного випадку носіїв білявого волосся чи світлого кольору очей, що, на думку керівника Кабінету є помилкою), вищого за середній зріст з великими відсотком високорослих суб'єктів (пересічний – 1686 мм), притаманної українцям Кубані суббрахікефалії (головний показник 82,39), лицевий показник 105,7 (кубанські українці є за цим показником середньолицими з помітним ухилом до широколицих), вузьким носом – лепторини (66,0–66,5).

Дослідивши 1929 р. в антропологічному відношенні 150 українців Дніпропетровщини, А. Носов відмітив здебільшого темну пігментацію волосся (60,7% темного та 32,4% мішаного кольору) та мішаного (50,3% мішаного, 34,5% темного) типу очей, вищесередній зріст (1690 мм) (дані зросту менші, ніж у Ф. Вовка – 1716 мм), суббрахікефалію (82,4), що різниться від висновків Ф. Вовка щодо переважання у цій місцевості виразних брахікефалів¹⁸. А. Носов відмічає також властиву українцям Дніпропетровщини мезопрозопію (середньошироке лице) та мезоринію (носний показник 75,5).

Антропометричними дослідженнями в межах Кабінету Антропології та Етнології займався і учень А. Носова, практикант Кабінету М. Ткач, який вивчав в антропологічному відношенні українців Шевченківщини¹⁹. Окрім того, він склав бібліографію з антропологічного дослідження українців в Україні та за її межами, яка полегшувала роботу антропологів з метою порівнянь антропометричних даних, а також давала можливість орієнтуватися в бібліографії проблеми²⁰.

На роботі Відділу Антропології Кабінету негативним чином позначався брак фахівців та проблеми з їх фінансуванням. На 1929 рік Кабінет налічував трьох (!) співробітників (А. Носів,

М. Рудинський, М. Мушкет, останні двоє – археологи за фахом) і одного позаштатного практиканта (М. Ткач, антрополог).

Працівники Кабінету Антропології брали участь у багатьох наукових фахових конференціях, зокрема, у Краєзнавчій конференції в Москві (1924 р.), 3'їзді для вивчення продуктивних сил та народного господарства у Харкові (1924–25 рр.), Підготовчій нараді для скликання Археологічної конференції в Одесі (1925), Археологічній конференції в Керчі (1926 р.), 3'їзді анатомів, зоологів та гістологів у Ленінграді (1927 р.).

Визначною подією в слов'янському науковому антропологічному середовищі 20-х років став вихід 1927 року в Празі посмертного збірника Ф. Вовка «Студії з української етнографії та антропології»²¹. До цього видання увійшли перекладні роботи вченого: «Антропологічні особливості українського народу», «Етнографічні особливості українського народу» – з російської, «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», «Сани в похоронному ритуалі на Україні» – французької мов. Українські антрополози з теренів радянської України відгукнулися схвальною рецензією українського етнологів Н. Заглади.

Восени 1928 року під егідою Всеукраїнського етнографічного товариства (ВУЕТ) при залученні його гуртків на місцях по всій Україні проводили заходи по вшануванню пам'яті Ф. Вовка²². Відділ Етнології та Пам'ятковий відділ Кабінету влаштували низку доповідей, присвячених науковій та громадській діяльності Ф. Вовка; виставку його друкованих праць та музейних речей зі спадщини вченого.

Відділ Етнології вже 1921 року отримав відкритий лист на проведення новими методами стаціонарного дослідження українського села, заснувавши за допомогою місцевого вчителя Яким Шевиченка першу науково-дослідну етнографічну станцію в с. Старосілля на Чернігівщині. Польові роботи розпочали А. І. Оніщук та Н. Заглада. 1924 року дослідну працю поширено на суміжні села Сварміє, Дабешня, Новосілки, Хатянівка. Того ж року відкрито стаціонарну станцію в с. Жукині на Чернігівщині та намічено розпочати систематичну працю в с. Ялинець на Поділлі. Зібрані дослідницькі матеріали (стаціонарні записи, предмети матеріальної культури, фотографії, малюнки) дали «повну картину одного села», наочно проілюструвавши методи стаціонарного його дослідження. У грудні 1922 р. відбулася виставка етнографічних матеріалів із с. Старосілля, яка лягла в основу першого на Україні етнографічного музею або Музею народознавства. Результатом кількарічних спостережень науковців стала монографія Н. Заглади.

У травні 1923 р. був відкритий Музей народознавства (етнографічний) при Кабінеті, де у

доступній формі «для широких кіл громадянства»²³ була розгорнута етнографічна експозиція в чотирьох залах.

1926 р. в колективі Кабінету виник конфлікт через пріоритети наукових досліджень. Голова відділу антропології (А. Носов) та співробітник відділу етнології (Л. Шульгина) започаткували дискусію, яку могла вирішити лише Президія ВУАН, якій безпосередньо був підпорядкований Кабінет за статутом ВУАН. При обговоренні проекту нового статуту виникла ситуація, коли можливий розподіл Кабінету на дві частини та належність їх до різних Відділів ВУАН (етнології до I-го гуманітарного та антропології – до II-го фізико-математичного) ставило під загрозу першопочаткову ідею Ф. Вовка про нероздільність та взаємозв'язок трьох наукових галузей – антропології, етнології та археології. Результатом стало призначення Президією ВУАН Комітету академіків для керівництва Кабінетом у складі Л. М. Яснопольського, М. Ф. Біляшівського (після його смерті – О. А. Малиновського) та А. М. Лободи, а також А. З. Носова та А. І. Онищука. Згодом Президія призначила нового керівника – С. Рудницького, який координував свою установу з Харкова, що теж негативно впливало на роботу Кабінету.

Зміна економічної політики наприкінці 20-х рр. в СРСР позначилась і на культурно-політичному житті країни, що торкнулись різних наукових установ усіх республік без винятку: почали проводитися масові переміщення кадрів та тотальна реорганізація наукового процесу. Так, установи, що раніше підлягали Спільному зібранню ВУАН (Раді ВУАН), серед яких – Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка, за резолюцією листопадової сесії ВУАН (1929 р.) були передані до II Відділу Академії Наук.

1933 року до новоствореної Секції історії матеріальної культури Академії Наук України ввійшли шість установ ВУАН, які мали вже значний науковий стаж, наукове обличчя, серед них – Кабінет Антропології та Етнології²⁴. Секція існувала не довше року, в лютому 1934 року її було ліквідовано.

Одним з наслідків згортання «українізації» в республіці стало закриття багатьох наукових установ ВУАН, а також тотальне переслідування вчених. В Академії Наук розпочалася широкомасштабна «чистка» з метою позбавлення її установ «від націоналістичних і великодержавницьких буржуазних елементів»²⁵. Головними центрами, що несли загрозу тоталітарному режимові, були Археологічний комітет, Етнографічна комісія, Кабінет Антропології та етнології ім. Хв. Вовка, Кафедра передісторії державного університету, Культурно-Історична комісія, «де впродовж довгих років культивувалися найрізноманітніші «теорії», «школи» й напрямки. Всю

зовнішню різноманітність роботи цих ультрабуржуазних, націонал-шовіністичних організацій об'єднувала одна провідна лінія – орієнтація на культурну Західну Європу»²⁶. У зв'язку з цим 1933 року починається ліквідація «ворожих» буржуазних археологів, етнологів, антропологів. Цей процес набирає обертів особливо, коли розпочалася «чистка» парторганізації ВУАН, так зване викриття «контрреволюційного кубла», яке нібито звили собі в стінах Академії контрреволюційні агенти. «Комісія по чистці» апарату ВУАН, очолена Населовським, тривала два місяці, після чого відбулося чотири «прилюдних засідання комісії». Через цю комісію пройшли майже всі співробітники Кабінету Антропології та Етнології. За однаковим сценарієм НКВС пройшли усі вчені у їх «іспиті» на благонадійність до влади. Результат – ліквідація 1934 року Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка; всі співробітники якого були репресовані як вороги народу – розстріляні або заслані²⁷.

Попри те, що Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка проіснував лише трохи більше десятиліття, діяльність його була такою плідною, що майбутні радянські вчені залюбки використовували результати наукових розробок співробітників Кабінету. Щоправда, при цьому вони чомусь не посилалися на авторство.

¹ Історія Академії Наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 467.

² Арсенич П. Етнографічна діяльність Антона Онищука // НТЕ. – 1989. – № 4. – С. 22–28.

³ Бюлетень Кабінету Антропології та етнології ім. Хв. Вовка. – К., 1925. – Ч. I. – С. 5.

⁴ Науковий архів ІМФЕ. – Ф. 43-2, спр. 77, арк. 8.

⁵ Науковий архів ІМФЕ. – Ф. 43-2, спр. 78, арк. 12.

⁶ Звідомлення ВУАН за 1923 р. // Історія Академії Наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 375.

⁷ ЦДДА у м. Львові. – Ф. 309, спр. 2259.

⁸ Шульгина Л. Пасічництво (програми до збирання матеріалів). – К., 1925; Шульгина Л. Гончарство на Поділлі. – К., 1929; Шульгина Л. Народний календар. – К., 1925; Заглада Н. Жнива. – К., 1923; Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. – К., 1929; Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля): провідник по Музеї Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. – К., 1930.

⁹ Звідомлення ВУАН за 1923 р. // Історія Академії Наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 375.

¹⁰ Протокол засідання листопадової сесії ВУАН // Вісти ВУАН, 1929. – № 9–10. – С. 10.

¹¹ Бюлетень Кабінету антропології. – К., 1925. – С. 9.

¹² Звіт про роботу Кабінету Антропології за 1928 р. // Антропологія. – К., 1929. – С. 291.

¹³ Носов А. Матеріали до антропології України. Українці Кубані // Антропологія. – 1928. – С. 31–64; Носов А. Матеріали до антропології України. Українці Поділля // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 5. – С. 94–

- 11; Носов А. До антропології кримських татар // Антропологія. – 1929. – С. 9–69; Носов А. До антропології болгарів // Антропологія. – 1930. – С. 6–57.
- ¹⁴ Носов А. Матеріали до антропології України. Українці Поділля ... – 1927. – Кн. 5. – С. 96–98.
- ¹⁵ Там само. – С. 101–102.
- ¹⁶ Там само. – С. 108.
- ¹⁷ Носов А. Матеріали до антропології України. Українці Кубані... – К., 1928. – С. 33.
- ¹⁸ Носов А. Матеріали до антропології України. Українці Дніпропетровщини // Журнал геолого-географічного циклу. – 1932. – №3–4. – С. 51.
- ¹⁹ Ткач М. Матеріали до антропології України. Українці Шевченківської округи // Антропологія. 1930. – 1931. – С. 107–147; Його ж. Антропологічні поміри людности села Бондаревої, на Шевченківщині // Антропологія. 1928. – 1929. – С. 70–104.
- ²⁰ Ткач М. Матеріали до антропологічної бібліографії людности УСРР та українців поза її межами // Антропологія. 1929. – 1930. – С. 215–220; Його ж. Матеріали до бібліографії антропологічної літератури України за останнє десятиріччя (1918–1928) // Антропологія. 1928. – К., 1929. – С. 281–285.
- ²¹ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1927. – 354 с.
- ²² Хроніка // Побут. Періодичний орган Всеукраїнського етнографічного товариства. – К. – 1928. – Ч. 2–3. – С. 28.
- ²³ Науковий архів ІМФЕ. – Ф. 43–3, спр. 107, арк. 1.
- ²⁴ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 24.
- ²⁵ Наукові записки Інституту історії матеріальної культури, 1934. – С. 4.
- ²⁶ Там само. – С. 3.
- ²⁷ Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К., 2002. – С. 60.

